

BUDAPEST RÉGISÉGEI

XX

BUDAPEST RÉGISÉGEI

A BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM ÉVKÖNYVE

XX

SZERKESZTI
GEREVICH LÁSZLÓ

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1963

BTM. ... Könyvtár
Leltári szám: 70
Helyezés: 1997

Segédszerkesztő

GÁBORI MIKLÓS

Technikai szerkesztő

ILOSFAI JÓZSEF

A fényképfelvételeket készítette

FÜREDI PÉTER

GYÁRFÁS LAJOS

HARSÁNYI JÓZSEF

HELTAY LÁSZLÓ

HOLL IMRE

HORVÁTH JÁNOS

KÁRÁSZ JUDIT

KARÁTH JÓZSEF

KOVÁCS LÁSZLÓ

MOLNÁR JÁNOS

A rajzokat készítette

ILOSFAI JÓZSEF

KOVÁCS LÁSZLÓ

SZIKLAVÁRI LAJOSNÉ

C Akadémiai Kiadó, Budapest 1963

AK 41 k 6366

A burkoló- és kötésterv

PIROS TIBOR

munkája

Printed in Hungary

TARTALOM

INHALT — СОДЕРЖАНИЕ — CONTENTS — TABLE DES MATIÈRES

TANULMÁNYOK

STUDIEN — ОЧЕРКИ — STUDIES — ÉTUDES

KÓSZEGI FRIGYES, Adatok a főváros korai vaskori történetéhez (Ha A—B)	11
<i>F. Kószegi</i> , Beiträge zur früheisenzeitlichen Geschichte der Hauptstadt (Hallstatt A—B)	20
NAGY TIBOR, Alsó-Pannónia Septimius Severus-kori helytartóinak kérdéséhez	23
<i>T. Nagy</i> , Beitrag zur Frage der Statthalter Unterpannoniens zur Zeit des Septimius Severus	38
ALFÖLDY GÉZA, Aquincum vallási életének története	47
<i>G. Alföldy</i> , Geschichte des religiösen Lebens in Aquincum	69
KÁDÁR ZOLTÁN, A pannóniai Roma-kultusz történetéhez	71
<i>Z. Kádár</i> , Contribution a l'histoire du culte de la déesse Roma en Pannonie	82
CZAGÁNY ISTVÁN, A budavári gótika építészeti tipológiája. I	85
<i>I. Czagány</i> , Die architektonische Typologie der Gotik des Burgviertels von Buda. I.	103
G. SÁNDOR MÁRIA, Középkori csontmégmunkáló műhely a budai várpalotában	107
<i>M. G. Шандор</i> , Средневековая мастерская для обработки костей в крепостном дворце Буды	122
KUBINYI ANDRÁS, Beriszló Péter és budai szereplése	125
<i>A. Kubinyi</i> , Péter Beriszló und seine Beziehungen zum königlichen Hof	135
GERŐ GYÖZŐ, A törökkori Király fürdő. II	137
<i>Gy. Gerő</i> , Le bain Király, datant de l'époque turque. II.	153
JANKOVICH MIKLÓS, Újlak és Szentjakabfalva helyrajzi adatai az 1702. évi Zaiger tükreben	155
<i>M. Jankovich</i> , Die topographischen Angaben von Újlak und Szentjakabfalva im Spiegel des Zaigers aus dem Jahre 1702	164
KOZÁK KÁROLY, Kétfejű sasos kályhacsempék Magyarországon	165
<i>K. Козак</i> , Изразцы с изображением двуглавого орла в Венгрии	198
P. BRESTYÁNSZKY ILONA, A pest-budai ötvösség a XIX. században	201
<i>I. P. Brestyánszky</i> , Die Goldschmiedekunst von Pest-Buda im 19. Jahrhundert	218

ANYAGKÖZLÉSEK

MITTEILUNGEN — СООБЩЕНИЯ — COMMUNICATIONS

SCHREIBER RÓZSA, Korabronzkori lakógödör Budafokon	223
<i>P. Шрейбер, Жилая яма раннего бронзового века в Будафоке</i>	<i>239</i>
SZ. PÓCZY KLÁRA, A termékenység-kultusz terrakottái Aquincumban	241
<i>К. С. Поцу, Терракоты культа богини-матери из Аквинкума</i>	<i>258</i>
KABA MELINDA, Római kori épületmaradványok a Király fürdőnél	259
<i>M. Kaba, Römerzeitliche Gebäudereste beim Király-Bad</i>	<i>296</i>
WELLNER ISTVÁN, Terra Mater és Liber Pater közös oltára Aquincumban	299
<i>I. Wellner, Gemeinsamer Altar der Terra Mater und des Liber Pater in Aquincum</i>	<i>301</i>
WELLNER ISTVÁN, Újabb őrtorony az aquincumi limeszakaszon	303
<i>I. Wellner, Ein neuentdeckter Wachturm auf der Limesstrecke von Aquincum</i>	<i>310</i>
PARRAGI GYÖRGYI, A Bogdáni úton feltárt későrómai temető	311
<i>Gy. Parragi, Spätromischer Friedhof in der Bogdáni-Strasse</i>	<i>326</i>
LIPTÁK PÁL, Budapest avarkori népességének antropológiája. I	327
<i>P. Lipták, Anthropologie der awarenzeitlichen Bevölkerung von Budapest. I.</i>	<i>334</i>
HOLL IMRE, Középkori cserépedények a budai várpalotából	335
<i>I. Holl, Mittelalterliche Keramik aus dem Burgpalast von Buda</i>	<i>383</i>
BÖKÖNYI SÁNDOR, A budai várpalota ásatásának állatsontanyaga. II	395
<i>S. Bökönyi, Die Tierknochenfunde der Ausgrabungen im Burgpalast von Buda. II.</i>	<i>422</i>
FEUERNÉ TÓTH RÓZSA, Középkori hypokaustum a Margitszigeten	427
<i>R. F. Tóth, Mittelalterliches Hypokaustum auf der Margareteninsel</i>	<i>447</i>
ZAKARIÁS G. SÁNDOR, Mátyás-feliratos kő Pestről	449
HUSZÁR LAJOS, A budai és pesti vonatkozású reneszánsz emlékérmek	451
<i>L. Huszár, Auf Buda und Pest bezügliche Renaissance-Medaillen</i>	<i>464</i>
GEDAI ISTVÁN, A rákosszentmihályi friesachi éremlelet	465
<i>I. Gedai, Der Friesacher Münzfund von Rákosszentmihály</i>	<i>468</i>
SCHREIBER SÁNDOR, Újabb zsidó sírkövek Budáról a török hódoltság korából	469
<i>S. Scheiber, Neuentdeckte jüdische Grabsteine aus der Zeit der Türkenherrschaft in Buda</i>	<i>480</i>
SEENGER ERVIN, A Kiscelli Múzeum grafikai gyűjteménye három látképének attribúálása ...	481

JELENTÉSEK

BERICHTE — ОТЧЕТЫ — REPORTS — RAPPORTS

A budai vár házainak 1959. évi műemléki kutatásai	489
Denkmalforschung an Häusern des Burgviertels von Buda im Jahre 1959	525
A Budapesti Történeti Múzeum leletmentései és ásatásai az 1959. évben	529
Notbergungen und Plangrabungen des Historischen Museums von Budapest im Jahre 1959	558
NAGY LÁSZLÓ, Topográfiai kartoték a Budapesti Történeti Múzeumban	561
GÁBORI MIKLÓS, A mongol főváros múzeumai	563
<i>M. Gábori</i> , Les musées de la capitale Mongole	567

KÖNYVISMERTETÉSEK

Studien zu den Anfängen des europäischen Städtewesens (Szilágyi János)	571
K. Dąbrowski—T. Wąsowiczówna—I. Dąbrowska—M. Młynarska, Szkice z dziejów Kalisza (Alföldy Géza—Kubinyi András)	573

TANULMÁNYOK

ADATOK A FŐVÁROS KORAI VASKORI
TÖRTÉNETÉHEZ (HA A—B)

A főváros és környéke őstörténetével számos jelentős tanulmány foglalkozott az elmúlt évtizedek folyamán. Az első komolyabb jellegű összefoglalás még a század elején született meg Nagy Géza tollából.¹ A szerző a minket érdeklő korszakot túlnyomóan csak szórványleleteken keresztül ismertethette, így számunkra sokkal nagyobb jelentőségük van azoknak a mintegy negyed évszázaddal ezelőtt megjelent tanulmányoknak, amelyek alapját elsősorban már hiteles leletegyüttesek alkották. Tompa Ferenc egy kisebb, majd néhány évvel később egy hosszabb lélegzetű dolgozatában részletesen ismertette többek között Budapest koravaskori történetét is. Országos jelentőségű tanulmányával együtt ezek koravaskori kutatásunk fontos stádiumát jelentették.²

A második világháború után egyre inkább kibontakozó kutatásunk meglehetősen elhanyagolta a tárgyalt korszakot, és a felszabadulás utáni évtizedben alig néhány anyagközlés jelent csak meg.³ Bár még az 50-es évek elején sem rendelkezünk a háború előttinél lényegesen több, hiteles leletegyüttesel, mégis elkerülhetlenné vált meglévő leleteinknek az újabb csehszlovák és osztrák tudományos eredmények alapján történő korszerű átértékelése. A Dunántúl, szorosabban véve a Duna-kanyar vidéke koravaskori leletanyagának új rendszerbe való foglalásával elsőnek Patek Erzsébet próbálkozott, és egyúttal az illető korral szorosan összefüggő történeti kérdéseket is felvetette.⁴ Mivel a főváros körzete a tárgyalt területrészt egyik fontos centruma, koravaskori kutatástörténetünk e következő állomása döntő jelentőségű volt Budapest őstörténete szempontjából is.

Az utolsó öt évnek a korszakot érintő kutatásai valamivel nagyobb iramban haladtak előre és néhány újabb temető s telep feltárását eredményezték.⁵ Ugyancsak az utóbbi időszak alatt sikerült a magyarországi későbronzkor leletanyagát elkülönítenünk, és bizonyos fokig tisztábban látunk a későbronzkor—koravaskor átmenetének kérdésében is. Az elmúlt néhány év folyamán megpróbálkoztunk a Dunántúl területét megszálló váli kultúra eredetének és belső időrendjének tisztázásával.⁶ Ugyanakkor mindezek a problémák még korántsem oldódtak meg kielégítő mértékben. Így pl. nem ismerjük a váli kultúra kikristályosodásának folyamatát, viszonyát az itt talált lakossághoz, belső, területi tagozódását, a kultúra Hallstatt-kori (Ha C—D) továbbfejlődését stb. A felsorolt kérdések nemcsak általánosságban a Dunántúl területét, hanem egyben a fővárost és vidékét is szorosan érintik.

Számos hiteles és szórványos leletegyüttes alapján viszonylag tisztán áll előttünk Budapest és környéke őskori történetének egész problematikája. A bronzkorral kezdve elsősorban a nagyrévi és a vatyai kultúra említhető, amely kulturáknak több temetője és telephelye is ismert a tárgyalt területről. Egyaránt megtalálták ezeket a Duna mindkét oldalán. A vidék sűrűn lakottsága elsősorban a körzet fontos átkelőhelyeivel magyarázható, amelyek a váci folyószakasz mellett a Duna-kanyar, de talán az egész középső Duna vidéke legjelentősebb révhelyei voltak. Jelentőségükben ezek még a kőkor fiatalabb szakaszába is visszakovethetők, utalva itt pl. a nagy-tényi sírra.

A közelmúlt folyamán megjelent néhány tanulmány hozzávetőlegesen tiszta képet fest az ország fiatalabb bronzkori fejlődéséről és a korszak kialakításában szerepet játszó halomsíros kultúra helyi csoportjairól.⁷ Tárgyalt területünkről több olyan leletet is ismerünk, amely a kérdéses időszakot képviseli. Itt a rákospalotai bronzkincs mellett⁸ a solymári Várhegy leletei⁹

érdemelnek különösebb figyelmet, amely leleteknek a halomsíros kultúrával való kapcsolatai nyilvánvalóak. Az autochton bronzkori kultúránkat felolvasztó halomsíros csoportok a főváros közvetlen és távolabbi környékén több helyen is megtelepedtek. A keleti irányba, az Alföld felé való előrehatolásuk során elsősorban itt keltek át a Dunán és jutottak el egészen az északkeleti határainkig. Az acsai,¹⁰ az aszód—domonyvölgyi,¹¹ a soltvadkertti¹² településekről, a kiskőrösi,¹³ a galgamácsai¹⁴ temetőkből származó leletek mind a fiatalabb halomsíros kultúra emlékei.

Tehát Budapest őstörténetében lényegében a fenti leletek követik a pesterzsébeti, a Soroksári úti stb. temetők által képviselt autochton középső bronzkorszakot. A halomsíros jellegű leletek ezen a területen zömében már a későbronzkort jelzik, amely nagyjából a Reinecke szerinti Bk C és D periódusokkal párhuzamosítható. A felsorolt lelőhelyek nagyrésze még a későbronzkor első feléhez köthető, bár néhányuk, mint pl. az aszód—domonyvölgyi és a soltvadkertti már Bk D korú.

A következő korszak, a korai vaskor (Ha A—B) leletei igen szép számmal képviseltek területünkön. A jobb oldali, budai részek mellett a pesti oldal is keresett települési hely volt annak ellenére, amint ezt Tompa is megjegyzi, hogy ez eléggé mocsaras lehetett ebben az időben.¹⁵ Az utóbbi területről több urnasíros kori leletről is tudunk. Elsősorban a zuglóiakról kell megemlékeznünk: A Bazsarózsa úti lelőhelyen hosszú gödörben, egymás mellé, egy sorba elhelyezve hat nagyméretű hombárt találtak. A gödör szomszédságában lesározott putri maradványait tárták fel, amelyben a tűzhelyet is megtalálták. Az itt előkerült cserépanyagból a turbántekercses szájperemű tál, a profilált oldalú és az omfaloszos csésze töredéke érdemel külön figyelmet.¹⁶ Ugyancsak Zuglóból, az Egressy útról két helyről is említ leleteket Tompa, amelyek között a váli kultúra jellegzetes edényeinek, urnáknak, hombároknak, behúzott szájperemű tálnak töredékei fordultak elő.¹⁷

Sashalomról négy edény került be a Magyar Nemzeti Múzeum őskori gyűjteményébe. Ezek, egyetértve Tompa megállapításával, valószínűleg sírból származnak. A kihajló szájperemű urna és az ugyancsak kihajló szájperemű talpas tál mellett behúzott turbántekercses és csücskös szájperemű tálak voltak a leletben.¹⁸ A kisszentmiklói (Őrszentmiklós) szélesen árkolthasú urna Nagy Géza közlése szerint urnasírból származik. A tállal takart urnát csésze és kétfüles bögre kísérte.¹⁹

Urnasír leleteit őrzi a Magyar Nemzeti Múzeum őskori gyűjteménye Kerepesről,²⁰ továbbá Szada községből több lelőhelyről is.²¹

Jelentős lelőhelyeink vannak a Duna jobb oldalán, magában a fővárosban is. Kisebb leletmentés során kerek alaprajzú putrikat tártak fel Tabánban, a szerb templom környékén. Nagy Lajos ezekben a putrikban és a mellettük lévő hulladékgyödrökben a váli kultúra jellegzetes típusait, a csonkakúpos nyakú urnát síkozott szájperemmel, továbbá turbántekercses szájperemű tálak töredékeit találta meg.²² A budai Várhegyen végzett ásatások során az őskori települési szintek egész sorát tárták fel. A XXXVI. zárt verem anyagában behúzott, turbántekercsezett szájperemek, omfaloszos fenéktöredékek, függőlegesen árkolt vállrészek képviselték a váli kultúra emlékeit.²³

Békásmegyeren és környékén több lelőhelyen is kerültek elő leletek. A helység déli határában temető maradványaiként behúzott szájperemű tálakat és félholdas borotva töredékét mentették meg.²⁴ Nagyobb kiterjedésű település volt Pünkösdfürdő mellett, továbbá a Vízművek területén. Itt szegletes alaprajzú lakógyödröket és több égetőkemencét tártak fel. A kerámiaanyagot függőleges árkolású és turbántekercses szájperemtöredékek képviselték.²⁵ Ugyancsak Békásmegyeren, a Kossuth Lajos üdülőparton urnatemető maradványai kerültek elő urnákkal és kihajló, továbbá turbántekercsezett szájperemű tállal.²⁶

Budakalász—Pusztatemplomnál urnasírokat találtak rövidnyakú urnával, csavart szájperemű tálakkal.²⁷ Néhány további urnasír lelőhelyét ismerjük Budakalászon, ahol az egyetem régészeti tanszéke végzett feltárásokat.²⁸ Ugyancsak Budakalászon, az állami gazdaság gyümölcsösében váli kultúras telep maradványai kerültek elő.²⁹

Észak felé haladva több váli kultúras lelőhelyet is említhetünk Szentendre területéről. A vasútállomás melletti részen a kultúra tipikus cserépanyagával képviselt telep nyomai kerültek

napvilágra.³⁰ Egy másik telepet találtak a Szentendrei-sziget déli oldalán turbántekercesezett szájeremű tállal, síkozott edényekkel, valamint a már ismert házikerámiával.³¹ A sziget vízműveinél urnatemető 15 sírját tárták fel a váli kultúra tipikus sírkerámiájával. Érdekes jelenség az a tény, hogy a sírokat kőből rakott körök övezték. A további feltárások során megtalálták a temetőhöz tartozó hamvasztóhelyet, az usztrinat, továbbá a fenti telepet körülvevő sáncot is.³²

A Pomáz község területén és környékén lévő lelőhelyek közül elsősorban a Kőhegy említendő, ahol Gallus Sándor lakóház-maradványokat és jellegzetes váli típusú kerámiát talált.³³ Egy másik pomázi lelőhelyről Sashegyi Ernőnek egy sajtó alatt lévő cikke kerek alaprajzú házat ismertet, amelyben urnákat és magasított fülű bögréket találtak.³⁴ Pomáz — Zdravjácson síkozott szájeremű urnákat és tálakat tartalmazó urnasírok kerültek elő.³⁵

A közelmúltban került sor a piliscsabai urnatemető több sírjának feltárására, amelyek a váli kultúra fiatalabb szakaszának korából származnak.³⁶ Nagyjából hasonló jellegűek a kesztölcsei temető leletei is.³⁷

A főváros déli határterületeit érintve ugyancsak több lelőhelyről kell megemlékeznünk a Csepel-szigetről. Urnatemető néhány edényét mentettük meg egy Szigetszentmiklós környékén végzett leletmentés során.³⁸ Tököl határában már a múlt század végén tárták fel urnasírokat.³⁹ 1912-ben intenzívebb ásatásokat végeztek a területen, és ekkor került napvilágra a váli kultúra egyik legfontosabb temetője, illetőleg ennek több sírja. A temető részletes ismertetését a közelmúltban végezték el. Meghatározták kulturális helyzetét és próbálkozás történt a sírok belső időrendjének meghatározására is.⁴⁰ A csepeli szabadkikötőnél előkerült leletek a kultúra további emlékeit képviselik.⁴¹ Néhány hasonló jellegű cserepet ismerünk Diósdligetről.⁴²

Szorosan kapcsolódik a tököli sírokhoz váli típusaival az Érden napvilágra került temető leletanyaga.⁴³ Az érddligeti sír még a váli típusú temetők legkorábbi sírjait is megelőzi.⁴⁴

A fentiekén túl tovább is sorolhatnánk fővárosunk körzetéből a korai vaskor jellegzetes leletgyűjtéseit, amelyek szinte kizárólag kerámiát tartalmaznak. Egy-két olyan szórványos jelenségtől eltekintve — mint pl. az egyik, vázafejű tűt, vagy a félholdas borotvát magában foglaló békásmegyeri lelet — a keltezés szempontjából rendkívül fontos bronz tárgyak hiányoznak leleteinkből.⁴⁵ Sajnos, ez a megállapítás nemcsak a főváros körzetére, hanem jóformán az egész Dunántúl területére vonatkoztatható. A váli kultúra sírjainak fémszegénysége közismert tény. Ezzel szemben a szórványként előkerült bronzleletek egész sorát ismerjük Budapestről és környékéről. Ismételten nem léphetünk fel a teljes felsorolás igényével, csupán néhány fontosabb lelőhelyet említünk meg: leggyakoribb szórványleletek a különböző típusú kardok, íveltélű lándzsa-csúcsok, tokosbalták és a változatos formájú kések. Nagytétényből markolatnyújtványos kard, íveltélű lándzsahegy, bronz bogrács,⁴⁶ Óbudáról tokosbalták, tokosvéső, bronz kés, csészemarkolatú kard, Békásmegyerről tokosbalták, kések, karvédőtekeres kerültek elő.⁴⁷ Különösen sok szórványtárgy lelőhelye a Duna medre. Számos kard, a nyélnyújtványos, a riegsee, a lip-tói típustól a csészemarkolatú típusig, íveltélű lándzsahegy, tokosbalta, sarló, kés stb. kerül a Duna medréből napvilágra. Ezek a bronz tárgyak kivétel nélkül mind a bronzkor vége és az urnasírok kora jellegzetes darabjai.⁴⁸

A továbbiak folyamán mindenekelőtt tisztáznunk kell leleteink időrendi helyzetét. A későbronzkoriak időrendje eléggé tisztázottnak tekinthető, így jelen esetben ezekkel részletesebben nem foglalkozunk. Koravaskori leleteinknél viszont meglehetősen zavaros időrendi helyzettel állunk szemben, így elkerülhetetlen, hogy megvizsgáljuk külön-külön, ilyen szempontból is az egyes leletgyűjtéseket. Az urnasírok koránál a fenti kérdések esetében két módszert, a horizontál stratigráfiát és a kombinációs módszert alkalmazzák. Számunkra jelen esetben csak az utóbbi használható fel, s itt is a fémanyag hiányában csupán a kerámiatípusokat vehetjük figyelembe.

A Közép-Duna-vidék urnasíros kultúrájának két időbeli horizontját határolják el. Mindkettő, az idősebb és a fiatalabb különböző kerámiatípusai is meglehetősen jól elkülöníthetők.⁴⁹ A váli kultúra korábbi szakasza, a Vál I az előző, a fiatalabb, a Vál II az utóbbival párhuzamosítható. Amennyiben részletesebben megvizsgáljuk a főváros körzetéből felsorolt koravaskori leleteket, tapasztalhatjuk, hogy ezekben viszonylag több a fiatalabb urnasíros forma. Ennek ellenére le kell szögeznünk, hogy a főváros körzetében éppenúgy, mint az egész Dunántúlon a régibb urnasíros

fázis is képviselve van. A Vál I szakasz a Ha A, a Vál II szakasz pedig a Ha B periódusra keltezhető.

Az érldligeti sír leleteiről már korábban kimutattuk, hogy a váli kultúra legkorábbi leletei közé sorolhatók, s valószínűleg még a Ha A1 periódust jelzik.⁵⁰ A régibb urnasíros horizonthoz tartozó Baierdorf és Velatice csoportok edényeinek formáját őrzik a Sashegyi által közölt pomázi ház leletei,⁵¹ valamint a Magyar Nemzeti Múzeum őskori gyűjteményében lévő Pomáz—Zdravják lelőhely egyik sírjának anyaga.⁵² A Budakalász—Pusztatemplomnál talált urnasírokat már Tompa is a koravaskor első szakaszába keltezte, amely az egyik rövidnyakú urna alapján eléggé indokolt.⁵³

A Ha A periódus végére keltezik a kerepesi sírleletet⁵⁴ és a szadai edények néhány darabját.⁵⁵ A tököli temető ismertetésénél Patek Erzsébet veti fel annak lehetőségét, hogy néhány sír esetleg még a Ha A periódus végén föld alá kerülhetett, viszont a temetőt teljes egészében a Ha B periódussal párhuzamosítja.⁵⁶ Magunk részéről a szóban forgó tököli sírokat edénytípusaik alapján kifejezetten a Ha A2 szakaszra keltezzük. Valószínűleg a Szentendrei-szigeti sírok edényeinek egy része ugyanígy már ebben a korban használatban lehetett.⁵⁷ Bár a piliscsabai temető edényei zömmel már a Ha B periódus első felét képviselik, ezek között is megtaláljuk a Ha A reminiscenciákat.⁵⁸ A váli kultúra korábbi szakaszához kötöttük a zuglói edényeket, elsősorban a putriban talált profilált csészetöredék és a hombárok szájperemének síkzott jellege miatt.⁵⁹ Körülbelül ugyanezt az időszakot jelzik a Szentendre—Vasútállomás településének leletei is.⁶⁰ Mindkettő kora a Ha A2 szakasszal párhuzamosítható.

Több, a főváros és környékéről származó leletanyagunk a váli kultúrának már a fiatalabb csoportjába tartozik. Így a tököli temető legtöbb sírja,⁶¹ a békásmegyeri leletek közül a déli határból előkerült tálak és a félholdas borotva,⁶² a Kossuth Lajos üdülőpart temetőjének edényei⁶³ és valószínűleg a vízműtelep környékéről származó leletek is.⁶⁴ Ez utóbbi leletanyag néhány darabja a Ha B periódusnak még a legelejét jelzi.⁶⁵ Zömmel a fejlett váli kultúra, a Ha B periódus típusait őrzik a Szentendrei-szigeti temető sírjai,⁶⁶ ugyanígy a szadai⁶⁷ és az érldi leletek nagy része már erre az időszakra jellemző.⁶⁸ A piliscsabai temető időrendi helyzetéről fentebb már szóltunk. Hasonló jellegű temető a kesztölei. Néhány sírjának edényei a váli kultúra két szakaszának átmeneti korába keltezhetőek.⁶⁹ Bár a sashalmi leletek kihajló szájperemű tálainak és urnájának még Ha A párhuzamai vannak, ezeket egészében a fiatalabb váli csoporthoz soroljuk.⁷⁰ Hasonlóképpen a fejlett váli szakasz leletei a tabáni gödrök edényei is.⁷¹

Már a fenti, meglehetősen rövid időrendi összefoglalás alapján bizonyítottnak látszik az a tény, hogy a váli kultúra a főváros körzetében is képviseli nemcsak a magyarországi korai vaskor második periódusát, a Ha B periódust, hanem az ezt megelőzőt, a Ha A szakaszt is. Ugyanakkor le kell szögeznünk, hogy a Vál I szakasz leletei túlnyomórészt már a Ha A2 periódusba keltezhetőek, eltekintve a viszonylag távolabb fekvő pomázi ház és az érldligeti sír leleteitől.⁷²

Nagy általánosságban ugyanez a helyzet a Dunántúl egész területén, kivéve ennek északnyugati részét, ahol a velemszentvid—sághegyi típusok jellemzik a Ha A1 időszakot is.

A már korábban, a főváros körzetéből felsorolt halomsíros jellegű leleteink a későbronzkort csak részben töltik ki. A Bk D-től a Ha A2-ig tartó, viszonylag hosszabb időszakasz így jóformán teljesen üres a főváros területén.

Mivel dunántúli viszonylatban hasonló helyzettel állunk szemben, korábban kísérletet tettünk a probléma megoldására, és sikerült a korszakon belül több olyan leletcsoportot is elkülönítenünk, amely a fiatalabb halomsíros kultúra etnikumával hozható kapcsolatba. Ugyanakkor ezek magukon viselik a legkorábbi urnasíros korszak hatásait is, amelyek a bronz- és a kerámiaformákban egyaránt megnyilvánulnak. Ezek a fiatalabb halomsíros kultúrával összefüggő csoportok még a Ha A1 periódusban is éltek, és uralmuknak éppen a Baierdorf—Velatice urnasíros csoportokból kikristályosodó váli kultúra előrehatolása vetett véget. A hatalomváltás idejét a Dunántúl területén jelentős kincslelet-horizont jelzi, amely átnyúlik Ausztria és Horvátország területére is.⁷³

Ha tüzetesen átvizsgáljuk a főváros és környékének későbronz—koravaskori emlékanyagát, ebben is megtaláljuk a továbbélő halomsíros kultúra dunántúli csoportjának leleteit.

A Gellérthegyen, a sziklatemplom és a játszótér feletti részen végzett ásatások kelta—eraviszkusz település maradványait hozták napvilágra. A lakóházak és a hulladékgyödrök leletei

alatti szinten későbronz—koravaskori edénytöredékek kerültek elő. A 12. sz. lelőhely döngölt padlórétegből és tűzhelyek maradványaiból állt. A padlószinten és a felette levő teraszon szétszórt cserepek egy része B. Kutzián Ida szerint a bronzkor végére és a koravaskor elejére egyaránt jellemző volt. A behúzott szájrermű tál mellett a függő, vonalkázott háromszögsorból álló díszítéssel ellátott bütykös urnatöredék és a hasonlóan díszített füles bögre analógiái a szerző szerint a halomsíros edényformák között keresendők. Különösen jelentősek a csücskös szájrermű táltöredékek, továbbá a ferde, illetőleg kettős szájrerműtöredékek. Ezek párhuzamait is elsősorban a fiatalabb halomsíros formákban találjuk meg. Valószínűleg nem tévedünk, ha ezt a leletanyagot a Bk D-be, esetleg már a Ha A periódus elejére keltezzük. Erre az utóbbira módot nyújt a csücskös szájrermű tálok néhány Ha A kori párhuzama. Ezek tudatában különösen fontos a szerzőnek az a meglátása, hogy a bronzkori lakosság birtokában tartotta a Gellérthegyet egészen a kelta hódításig.⁷⁴

A csücskös szájrermű tálakhoz ornamentikájukban is hasonló tálat találtak Csepel-szigeten, amely arra a következtetésre nyújt módot, hogy a továbbélő halomsíros kultúra gellérthegyi típusú leletei nem voltak elszigeteltek a főváros területén.⁷⁵

A közelmúlt folyamán ismertettünk egy, a Magyar Nemzeti Múzeum őskori gyűjteményében levő, Békásmegyerről származó kisebb leletgyűjtést. A cserepek között előforduló ferde szájrerműtöredékek és elsősorban a kettősfülű bögrétöredék miatt ezt a leletet a továbbélő halomsíros csoportok közé soroltuk. Az edénytöredékek között már urnasíros formák, turbántekercszett, sikkasztott szájrerműtöredékek is vannak, így a leletet a Ha A periódusba kelteztük.⁷⁶

A Budapesti Történeti Múzeum gyűjteményében levő békásmegyeri anyagban figyelmet érdemel a 8. sz. gödör leletgyűjtése. A tiszta urnasíros formákat képviselő turbántekercses szájrermű tál, a magasított fülű, gömbhasú bögrék mellett a nyomotthasú, bütykös, tölcésesnyakú bögre és egy profilált, kihajló szájrermű, magas tál említésre méltó darabok. Ezek az utóbbiak még halomsíros formák. A gödör leletanyagát a Ha A1 periódusba kelteztük.⁷⁷

A fenti leletek körébe sorolható egy Budáról származó, függőlegesen, szélesen árkolt hasú bögre, amely forma bár urnasíros jellegű, mégis idegen a váli típusú leletek között.⁷⁸

A fentiek alapján valószínűnek kell tartanunk, hogy a főváros körzetében is a fiatalabb halomsíros kultúrával genetikusan összefüggő leletcsoportok töltik ki a későbronzkor és a váli kultúra első leletei által képviselt kor közötti időszakot.

Az ismertett leletösszefüggések alapján néhány történeti kérdés is felvetődik, és ezek között olyanok is vannak, amelyeket ma már egészen másképpen kell értékelnünk, mint ahogyan ezeket az utóbbi évtizedek, sőt a közelmúlt kutatása is látta.

A környező országok tudományos vizsgálatait és nem utolsósorban saját kutatásaink fényében ma már világosan látszik, hogy a lausitzi kultúra a maga tiszta formájában soha nem érintette a főváros környékét, sőt az ország területének legnagyobb részét sem.⁷⁹ Az a leletanyag, amelyet még a legutóbbi időkig is lausitzinak tartottak, kivétel nélkül vagy a halomsíros kultúra körébe, vagy az egyek—pilinyi kultúra leletei közé sorolható.⁸⁰ Ugyanígy a váli kultúra leletanyaga sem köthető a lausitzi kultúrához. A középső Duna-vidék urnasíros körének kutatói meggyőző mértékben kimutatták, hogy a Baierdorf—Velatice csoportok etnikuma a halomsíros kultúra népességén alapul és az új kultúra kialakításában a lausitzi kultúra csak másodlagos szerepet játszhatott.⁸¹ Ennek tudatában ma már sokkal óvatosabban kell kezelnünk az ún. illír kérdést is, amely népességet elsősorban a lausitzi kultúrával hoztak összefüggésbe.

Az utóbbi évek során felmerült az a lehetőség, hogy a dunántúli környezetünkben valóban teljesen idegen váli kultúra egyes csoportjai északi területről, közelebből Szlovákiából érkeztek hozzánk. Erre a feltételezésre elsősorban a magyarországi váli típusú és a szlovákiai hetényi (Chotin) jellegű leletek között kimutatható meglepő hasonlóság nyújtott alapot.⁸² Amint ezt már korábban is kimutattuk, magunk részéről valószínűbbnek tartjuk, hogy a váli kultúra első csoportjai a Duna vonalát követve Ausztria területéről érkeztek a Dunántúlra, a Duna-kanyar térségébe és egyben fővárosunk körzetébe. Ezt a feltevésünket többek között a velemszentvid—sághegyi típusú leleteink is igazolják, amely leletek átmenetet mutatnak a Baierdorf—Stillfried és a váli csoportok között. A szlovákiai formákkal meglevő egyezés egyszerűen azzal magyarázható,

hogyan a szlovákiaiak a magyarországiaknak testvérleletei és a két csoport lényegében egy kultúrát képvisel. A Duna mentén vándorló csoportok gyakran tértek el a mellékfolyók irányában észak és dél felé egyaránt. Véleményünket megerősíti az a tény is, hogy a szlovákiai leletek lényegesen közelebb állnak a dunántúliakhoz, mint a dél-morvaországi hasonló korú csoportokhoz. A nagyobb kiterjedésű szlovákiai urnatemetőkben, mint pl. a hetényiben (Chotin) vagy a muzslaiban (Mužla) éppen úgy megtaláljuk a korábbi szakasz sírjait, mint a magyarországi tököli, szentendrei, adonyi vagy váli temetőkben.⁸³ Ezekbe a temetőkbe minden kétséget kizáróan még a Ha A periódus közepén kezdtek temetkezni, így nem meglepő, hogy szórványként számontartott kerámialeleteinkben majdnem mindig keveredik a két periódus tipikus leletanyaga.

A Baierdorf—Velatice-elemek alapján Vál—Chotin I csoportok déli irányba való áramlása még összefüggésbe hozható az i. e. második évezred utolsó negyedének nagy, ún. „Urnenfelder” vándorlásaival. Ezek úttértek el az útjukba akadó, továbbélő halomsíros elemeket. Vándorlásuk legfontosabb centruma — valószínűleg az átkelőhelyek miatt — a főváros körzete volt. Feltehetőleg ebben a térségben hatolt át az Alföld területére az a néhány csoport, amelynek emlékeit a zuglói, szadai, tiszavárkonyi leleteken keresztül a borsodharsányiak képviselik. A kultúra nagyobb méretű átáramlását a keleti régiókba a Muhi—Gáva jellegű népesség akadályozta meg.

A főváros körzetét észak—északnyugat felől övező Vértes és a pilisi hegyvidék rendkívül alkalmas terület volt a zömében pásztoréletmódot folytató váli népesség számára, és éppen ezért találjuk a kultúra legtöbb lelőhelyét a Duna-kanyar vidékén. Másrészt déli irányba való továbbvándorlásuk folyamán jelentős akadályt képeztek a jól megerősített Tolna és Somogy megyei földvárakban védekező lengyeli típusú halomsíros elemek.⁸⁴ A korszakhoz tartozó kincsleletek közül is a legtöbbet ezen a területen találjuk meg.⁸⁵ Feltehetőleg ezek egy időre meg is állították az előretörő urnasíros csoportokat.⁸⁶

Érintenünk kell röviden az abszolút kronológia kérdéseit, amelyek a relatív időrend tisztázása után nyitva állnak előttünk. Ma már kissé alacsonynak kell tartanunk Tompa Ferenc keletkezését, aki a magyarországi korai vaskor kezdetét az i. e. I. évezred fordulójára helyezte.⁸⁷ Az egyiptomi, görögországi, majd az itáliai párhuzamokon keresztül, az újabb kutatások segítségével elég pontosan tudjuk keletkezni a közép-európai későbronzkort és az urnasírok korát, illetőleg ezek egyes fejlődési fázisait. A Reinecke szerinti Bk C és D periódusokkal párhuzamosítható közép-európai későbronzkort a görögországi későhelladikus III A és B szakaszokkal, az olaszországi peschiera és részben a dél-német Riegsee horizonttal hozzák összefüggésbe. Az egész korszakot az i. e. XIV—XIII. századba helyezik, amelyből a Bk D a XIII. századba tehető. Az itáliai protovillanova horizonttal összefüggő közép-európai Ha A korszakot a XII—XI. századdal párhuzamosítják. A villanova korszakkal nagyjából egyidős, fiatalabb urnasíros leletek a X. században kezdődő korszakot jelzik, és belenyúlnak a VIII. századba is.⁸⁸

Bár a fenti keletkezési rendszer a mi területünkre vonatkozólag kissé magasnak látszik, nagyjából elfogadhatjuk. Mi a Bk D periódusunk kezdetét a XIII. század közepében határoztuk meg. A Ha A1 szakaszunk kezdete még a XII. század első felébe nyúlik vissza, a Ha A2-é pedig a XI. század első felébe. A Ha B periódust a X. század második felétől a VIII. század második feléig tartó időszakba helyezhetjük.⁸⁹

A fővárosból és környékéről származó későbronzkori leleteket ezen az alapon nagyjából az i. e. XIII. századba keletkezhetjük. Az első Baierdorf—Velatice jellegű csoportok megjelenésére a főváros körzetében az érldligeti és pomázi leletek tanúsága alapján már a Ha A1 idejében, a XII. században sor kerülhetett, viszont a váli kultúra korábbi csoportjának kikristályosodása csak a XI. században mehetett végbe. A tököli, szentendrei, váli, adonyi stb. temetők legkorábbi sírjai sem kerülhettek a XI. század derekánál korábban föld alá. A fejlett váli kultúra leletei — mint pl. a tabániak, budakalásziak, szentendreiek, békásmegyeriek — már a X—VIII. század idejét jelzik.

A XIII. századba keletkezett főváros környéki halomsíros leletek és a koraváli csoportok megjelenési ideje közé eső időszakban, tehát nagyjából a XII. században a továbbélő gellérthegyi és békásmgyeri halomsíros csoportok éltek a szóban forgó területen.

Sajnos, mind ez ideig igen keveset tudunk a váli kultúra végével kapcsolatos kérdésekről. A főváros körzetében viszonylag kevés a Ha C korú leletanyag. A tinnyi és a süttöi halomsírok mellett⁹⁰ a néhány újabban feltárt budakalászi⁹¹ és visegrádi sír leletanyaga,⁹² továbbá a Bécsi úti telepről származó grafitozott cserepek,⁹³ és a zuglói leletek közé keveredett bucherós edény⁹⁴ hívja fel figyelmünket az urnasírok korát lezáró új kultúra megjelenésére. Ezek a Gemeinlebarn—Statzendorf jellegű halomsírokkal, valamint a közép-répa puszta—halimbai leletekkel hozhatók összefüggésbe.

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy fővárosunk és környéke koravaskori történetében is szervesen kapcsolódik a Dunántúl területéhez. Dunai átkelőhelyei miatt fontos kulesterület volt, amely jelentős népsűrűséget eredményezett a korszak folyamán. Ma már biztosan tudjuk azt, amit Tompa Ferenc évtizedekkel ezelőtt hangsúlyozott, hogy az autochton bronzkultúrák három periódusát egy további időszakasz zárja le nemcsak a főváros, hanem az ország egész területén. Leletanyag hiányában Tompa még nem láthatta világosan, hogy milyen jellegűek ennek a negyedik periódusnak a leletei, bár sejtette, hogy valamilyen formában a halomsíros kultúra is szerepet játszott bronzkorunk fejlődésében.

A Bk C és D periódussal párhuzamosítható későbronzkorunk fejlődését a főváros körzetében is a halomsíros kultúra fiatalabb csoportjai határozták meg. Ezzel szemben Budapestről és környékéről éppen úgy, mint az ország legnagyobb részéből hiányoznak a lausitzi kultúra leletei. A fiatalabb halomsíros csoportok a későbronzkoron túl még a korai vaskor elején, a Ha A1 periódusban is továbbéltek. A korai vaskor folyamán megjelenő, Tompa által illírnek nevezett népesség lényegében a Baierdorf—Velatice eredetű leletekkel azonosítható, bár ezek etnikuma csak részben áll összefüggésben a lausitzi kultúra népességével. A váli kultúra eredete közvetlenül nem Szlovákiába, hanem Ausztriába követhető vissza, ahonnan a kultúra a Duna vonalát követve jutott el a főváros körzetébe.⁹⁵

J E G Y Z E T E K

¹ Nagy G.: Bud. Rég. VIII. köt. Bp. 1904, 87.

² Tompa F.: Budapest¹ őskora. Tanulmányok Budapest múltjából. IV. köt. Bp. 1936, 1. — Budapest története. I. köt. Bp. 1942, 1. — BRGK 24—25 (1934—1935) 27. — Bud. Rég. XIV. köt. Bp. 1945, 16.

³ Szántó I.: Arch. Ért. (1935) 53. — A. Mozsolics, Der Goldfund von Velem-Szentvid. Praehistorica I (1950) 44. — Arch. Ért. (1949) 26. — Lázár J.: Arch. Ért. (1951) 36.

⁴ Patek E.: Arch. Ért. (1955) 162.

⁵ Nagyobb kiterjedésű váli kultúras telepet tárt fel Patek Erzsébet a Komárom megyei Neszmélyen, váli kultúras település maradványai kerültek elő Környén. Trogmayer Ottó Szeged környékén, Csorván tárt fel egy, a későbronzkor—koravaskor átmeneti szakaszára keltezhető urnatemetőt stb.

⁶ Itt elsősorban Mozsolics Amália és Bóna István kutatásait kell megemlítenünk, akik a halomsíros kultúra helyi leletanyagát határozták meg az ország területén. A későbronzkor és koravaskor átmenetének néhány problémáját magunk próbáltuk bizonyos fokig megoldani. A váli kultúra belső időrendjének kérdéseivel elsősorban Patek Erzsébet és F. Petres Éva foglalkozott: Mozsolics A.: Acta Arch. Hung. (1957) 119. — Bóna I.: Acta Arch. Hung. (1958) 211. — Uő., Magyarország bronzkora (kézirat). — F. Kőszegi, Beiträge zur Geschichte der ungarischen

Urnenfelderzeit (Ha A—B). Sajtó alatt az Acta Arch. Hung. XII. kötetében. — Patek E.: Arch. Ért. (1955) 162. — F. Petres É.: Acta Arch. Hung. (1958) 299.

⁷ Mozsolics A.: Acta Arch. Hung. (1957) 119. — Bóna I.: Acta Arch. Hung. (1958) 211.

⁸ Tompa Ferenc az 1878-ban talált kincsleletet a magyarországi bronzkor III. periódusába keltezi. Mozsolics Amália a B III perióduson belül két kincslelet-horizontot vesz fel. A rákospalotait a fiatalabbhoz sorolja, amely szerinte a magyarországi autochton bronzkori telepek (Tószeg, Füzesabony, Pákozdvár stb.) megszűnésével áll kapcsolatban. Bóna István a fenti kincsleleteket több szakaszba sorolja, amelyek részben a halomsíros kultúra egyes hullámainak kelet felé való áramlásával hozhatók összefüggésbe. Ezek között a legfiatalabb az ún. kszideri típusú kincsek csoportja, s ebbe teszi a rákospalotait is. Ezek földbekerülése szerinte már később következett be, mint az autochton bronzkultúrák uralmának megszűnése, és a következő periódus lokális és halomsíros keveredésű etnikumához köthetők. Bóna szerint ezek már a későbronzkor végét (ezt a Bk C végével párhuzamosítja) jelzik: Tompa F.: Budapest története. I. köt. Bp. 1942, 67, a korábbi vonatkozó irodalmat lásd 91. jegyzetében. — Mozsolics A.: Acta Arch. Hung. (1957) 119. — Bóna I.: Acta Arch. Hung. (1958) 211.

⁹ A solymári leleteket Bóna István a vatyai halomsíros elemek kevert kultúrköréhez kapcsolja: Acta Arch. Hung. (1958) 230, a korábbi irodalmat lásd 92. jegyzetében.

¹⁰ A leletek közöletlenek, a Magyar Nemzeti Múzeum őskori gyűjteményében vannak.

¹¹ Uo.

¹² A Soltvadkerten feltárt telepet és az öntőmintaleletet Gazdapusztai Gyula ismertette. Szerinte a helyi és részben idegen elemekből összetevődő leletanyag a Tószeg C réteg és a Reinecke Bk B osztrák halomsíros anyagával párhuzamosítható. Bár felismerte, hogy a leletben fiatalabb jellegű darabok is vannak, ezt teljes egészében mégis a tószegi telepen alapuló bronzkori kronológia harmadik periódusának a végére keltezte. Nézetünk szerint a leletanyag a késői halomsíros kultúra körébe tartozik és a Bk D periódusba keltezhető: *Gazdapusztai Gy.*: Acta Arch. Hung. (1958) 265. — *Kőszegi i. m.* 98. jegyzet.

¹³ A Bk C-re keltezhető kiskőrösi kerámialelet közöletlen, a Magyar Nemzeti Múzeum őskori gyűjteményében van.

¹⁴ Uo.

¹⁵ *Tompa F.*: Budapest története. I. köt. Bp. 1942, 100.

¹⁶ Uo. 104. old., XXI. t. 6—10. — *Tompa F.*: Bud. Rég. XIV. köt. Bp. 1945, 19. old., 2. kép 11—16, 3. kép 17—20.

¹⁷ *Tompa F.*: Bud. Rég. XIV. köt. Bp. 1945, 16. old., 1. kép 8—10.

¹⁸ Uő.: Budapest története. I. köt. Bp. 1942, 104. old., XX. t. 1—4.

¹⁹ *Nagy G.*: Bud. Rég. VIII. köt. Bp. 1904, 154. — *Tompa F.*: Budapest története. I. köt. Bp. 1942, 104. old., XX. t.

²⁰ *Kőszegi i. m.*

²¹ *Kőszegi F.*, Koravaskori leletek Szadáról (Ha A—B). Sajtó alatt a Pestmegyei Múzeumok Évkönyvében.

²² *Nagy L.*, Tabán a régészeti ásatások világában. Tanulmányok Budapest múltjából. IV. köt. Bp. 1936, 21. — *Tompa F.*: Budapest története. I. köt. Bp. 1942, 100.

²³ *Nagy L.*: Arch. Ért. (1952) 194. old., 2. kép 4, LII. t. 14.

²⁴ *Tompa F.*: Budapest története. I. köt. Bp. 1942, 101. old., XIX. t. 1—3.

²⁵ Uo. 101. old., XVIII. t. 1—2, XIX. t. 4—13, XX. t. 15—17.

²⁶ *Nagy L.*: Bud. Rég. XIX. köt. Bp. 1959, 248. old., 8. kép 1—4.

²⁷ *Tompa F.*: Budapest története. I. köt. Bp. 1942, 102. old., XIX. t. 14—15.

²⁸ A leletek közöletlenek, a Magyar Nemzeti Múzeum őskori gyűjteményében vannak.

²⁹ A leletek a Budapesti Történeti Múzeum régészeti gyűjteményében vannak.

³⁰ A leletek közöletlenek, a szentendrei múzeum gyűjteményében vannak.

³¹ *Tompa F.*: Budapest története. I. köt. Bp. 1942, 102.

³² Uo. 102. old., XV—XVII. t.

³³ Uo. 104.

³⁴ Sashegyi E. cikke. Sajtó alatt a Pestmegyei Múzeumok Évkönyvében.

³⁵ A leletek közöletlenek, a Magyar Nemzeti Múzeum őskori gyűjteményében vannak.

³⁶ *Kőszegi F.*: FA (1956) 47.

³⁷ A leletek közöletlenek, a dorogi tájmúzeum gyűjteményében vannak.

³⁸ A leletek közöletlenek, a Budapesti Történeti Múzeum régészeti gyűjteményében vannak.

³⁹ *Nagy G.*: Bud. Rég. VIII. köt. Bp. 1904, 90. — *Tompa F.*: Budapest története. I. köt. 105. old., XX. t. 5.

⁴⁰ *Tompa F.*: Budapest története. I. köt. Bp. 1942, 105. — *Patek E.*: Bud. Rég. XVIII. köt. Bp. 1958, 385.

⁴¹ *Tompa F.*: Budapest története. I. köt. Bp. 1942, 105.

⁴² *Kőszegi*, Beiträge...

⁴³ *Tompa F.*: Budapest története. I. köt. Bp. 1942, 105. old., XX. t. 6. — *Kőszegi F.*: Acta Arch. Hung. (1958) 289. old., I. t. 1—2, II. t.

⁴⁴ *Kőszegi F.*: Acta Arch. Hung. (1958) 289. old., I. t. 3—11.

⁴⁵ A vázafejű tűk időrendi helyzetét meglehetősen jól ismerjük. A fiatalabb urnasíros kultúra típusai, mint pl. a celldömölki, a sághegyi I. kincs darabjai, vagy a somlyói urnasír példánya, jól elkülöníthetők a régibb urnasíros korszak erősen profilált, „barokkos” fejű tűitől. A békásmegyeri darab a fiatalabb típusok formáját őrzi: *Mozsolics A.*: FA (1939) 33. old., I. t. 7. — *Lázár J.*: Dunántúli Szemle (1941) 371. old., 12. kép. — *Darnay K.*: Archaeologiai Közlemények (1899) 59. old., XXII. t. 6. — *H. Müller-Karpe*, Münchener Urnenfelder. München 1957, 1. kép 2. — *W. Kimmig*: PZ (1949—1950) 306. — Hasonlóképpen pontosan tisztázott az egyéltű borotvák kora is. Eltekintve néhány késői protovillanova eredetű példánytól, ezek Itáliától Közép-Európáig a fiatalabb urnasíros korszak tipikus bronzai: *H. Müller-Karpe*, Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen. RGF (1959) 125.

⁴⁶ *Tompa F.*: Budapest története. I. köt. Bp. 1942, 105.

⁴⁷ Uo. 106.

⁴⁸ Uo. 108.

⁴⁹ Az utóbbi évek folyamán többen is jól elkülönítették az ausztriai Baierdorf, a morvaországi Velatic, illetőleg az ausztriai Stillfried és a morvaországi Pcdoli csoportok különböző edényformáit; többek között Schranil, Pittioni, Berg, Šolle, Řihovský és Müller-Karpe említhetők. A váli edénytípusok meghatározásával Patek Erzsébet, F. Petres Éva és a szerző foglalkozott: *J. Schranil*, Die Vorgeschichte Böhmens und Mährens. Berlin—Leipzig 1928, 202. — *R. Pittioni*, Urgeschichte des österreichischen Raumes. Wien 1954, 426, 496. — *F. Berg*, Burgenländische Heimatblätter (1954) 6. — *M. Šolle*, Památky Arh. (1955) 101. — *J. Řihovský*, Památky Arh. (1958) 67. — *Müller-Karpe*, Beiträge... 100, 116. — *Patek E.*: Arch. Ért. (1955) 166. — Uő.:

- Bud. Rég. XVIII. köt. Bp. 1958, 414. — *F. Petres É.*: Acta Arch. Hung. (1958) 301. — *Kőszegi F.*: FA (1956) 53. — *Uő.*: Acta Arch. Hung. (1958) 289.
- ⁵⁰ *Kőszegi F.*: Acta Arch. Hung. (1958) 289.
- ⁵¹ Sajtó alatt a Pestmegyei Múzeumok Évkönyvében.
- ⁵² A leletek közöletlenek, a Magyar Nemzeti Múzeum őskori gyűjteményében vannak.
- ⁵³ *Tompa F.*: Budapest története. I. köt. Bp. 1942, 102.
- ⁵⁴ *Kőszegi, Beiräge*...
- ⁵⁵ *Uő.*, Koravaskori leletek...
- ⁵⁶ Patek Erzsébet a tököli temető anyagát zömében a Ha B periódusra keltezi és a legkorábbi sírokat is (a 29, 31. sír) legfeljebb az A periódus végére helyezi. Véleményünk szerint a 27. és 29. sír minden kétséget kizáróan még a korai váli szakasz típusait őrzi. Erre utalnak a síkozott szájperemű tálak, a hengeresnyakú urnák és a kis, fordított csonkakúpos csésze lefelé nyúló fülével: *Patek E.*: Bud. Rég. XVIII. köt. Bp. 1958, 418. old., 8. 10. kép.
- ⁵⁷ A Tompa által közölt anyagban ilyenek pl. a XVI. t. 14, vagy a XVII. t. 8. sz. darabok. *Tompa F.*: Budapest története. I. köt. Bp. 1942.
- ⁵⁸ *Kőszegi F.*: FA (1956) 58.
- ⁵⁹ *Uő.*, *Beiräge*...
- ⁶⁰ A leletek közöletlenek, a szentendrei múzeum gyűjteményében vannak.
- ⁶¹ Ilyen pl. az 1, 4, 5, 6, 8, 14, 31, 34, 39, 44, 45. sz. sírok anyaga. — *Patek E.*: Bud. Rég. XVIII. köt. Bp. 1958, 1, 2, 4, 11, 12, 13, 14. kép.
- ⁶² *Tompa F.*: Budapest története. I. köt. Bp. 1942, XIX. t. 1—3.
- ⁶³ *Nagy L.*: Bud. Rég. XIX. köt. Bp. 1959, 8. kép 1—4.
- ⁶⁴ *Tompa F.*: Budapest története. I. köt. Bp. 1942, XIX. t. 4—13.
- ⁶⁵ *Uo.* XIX. t. 9—11.
- ⁶⁶ Lásd a Tompa által közölt anyagban a XVI. t. 7—10, 15, 16. sz. darabokat. — *Tompa F.*: Budapest története. I. köt. Bp. 1942.
- ⁶⁷ *Kőszegi, Koravaskori leletek*...
- ⁶⁸ *Uő.*: Acta Arch. Hung. (1958) II. t. 1, 4, 10—13.
- ⁶⁹ A leletek közöletlenek, a dorogi tájmúzeum gyűjteményében vannak.
- ⁷⁰ *Tompa F.*: Budapest története. I. köt. Bp. 1942, XX. t. 1—4. — *Kőszegi, Beiräge*...
- ⁷¹ *Nagy L.*: Tanulmányok Budapest múltjából. IV. köt. Bp. 1936, 21.
- ⁷² *Kőszegi, Beiräge*...
- ⁷³ *Uo.*
- ⁷⁴ A csücskös szájperemű tálak előfordulnak a korai urnasírok korába tartozó gemeinleborni temetőben is: *B. Bónis É.*: Bud. Rég. XV. köt. Bp. 1950, 340. — *B. Kutzián I.*: Antiquitas Hungarica (1948) 11. old., 2. kép, I. t. 14, II. t. 3, 5—8. — *J. Szombathy, Prähistorische Flachgräber bei Gemeinleborn in Niederösterreich. RGF (1929) XVIII. t. 5, 7.*
- ⁷⁵ *Nagy T.*: Bud. Rég. XIII. köt. Bp. 1943, 363. old., 4. kép.
- ⁷⁶ *Kőszegi, Beiräge*...
- ⁷⁷ *Uo.* A leletek közöletlenek, a Budapesti Történeti Múzeum régészeti gyűjteményében vannak.
- ⁷⁸ A lelet közöletlen, a Magyar Nemzeti Múzeum őskori gyűjteményében van.
- ⁷⁹ *Mozsolics A.*: Acta Arch. Hung. (1957) 121.
- ⁸⁰ Ilyenek többek között a Koroncó—Bábotán feltárt település leletei, a Szeged környéki, eredetileg lausitzinek tartott temetők stb. — *Mihay S.*, Bronzkori kultúrák Győr környékén. Győr 1941, 24. — *Foltiny I.*, A halomsíros és a lausitzi kultúra nyomai Szeged környékén. Régészeti füzetek 4. Bp. 1957. — *Tompa F.*: FA (1939) 29.
- ⁸¹ *R. Pittioni, Urgeschichte*... 426, 444. — *F. Berg: AR 11 (1952) 68.* — *J. Řihovský, AR 8 (1956) 886, AR 10 (1958) 231.*
- ⁸² *Patek E.*: Arch. Ért. (1955) 172. — *Uő.*: Bud. Rég. XVIII. köt. Bp. 1958, 418.
- ⁸³ A hetényi (Chotin) temetőben az 1, 8, 20, 67, 68, 70, 72. sz. sír, a muzslaiiban (Mužla) a 7. sír keltezhető a Ha A periódusba: *M. Dušek: S. Arh. (1957) I. t. 1—4, II. t. 1—6, VI. t. 1—7, XVI. t. 1—2, XXII. t. 7, XXVI. t. 3—6, XVII. t. 1.* — *M. Novotna: S. Arh. (1956) 2. kép, V. t. 1—8, III. t. 6.*
- ⁸⁴ *Kőszegi, Beiräge*...
- ⁸⁵ *Uo.*
- ⁸⁶ Jelen esetben nem foglalkozhatunk részletesebben olyan kérdésekkel, mint hogyan hozható a váli kultúra behatolása összefüggésbe az itálikus vagy a dór vándorlással, továbbá mennyiben játszottak szerepet a váli elemek a dalji és a Dobovaruše csoportok kialakításában.
- ⁸⁷ *Tompa F.*: Budapest története. I. köt. Bp. 1942, 90.
- ⁸⁸ *Müller-Karpe, Beiräge*... 182. — *Sulla cronologia assoluta della tarda età del bronzo e della prima età del Ferro in Italia nella zona Alpine e nella Germania Meridionale. Civiltà del Ferro. Bologna 1959, 449.*
- ⁸⁹ *Kőszegi, Beiräge*...
- ⁹⁰ *Tompa F.*: Budapest története. I. köt. Bp. 1942, 103.
- ⁹¹ A leletek közöletlenek, a szentendrei múzeum gyűjteményében vannak.
- ⁹² A leletek közöletlenek, a visegrádi múzeum gyűjteményében vannak.
- ⁹³ *Tompa F.*: Budapest története. I. köt. Bp. 1942, 101.
- ⁹⁴ *Uő.*: Bud. Rég. XIV. köt. Bp. 1945, 3. kép 20.
- ⁹⁵ A kézirat leadása után kaptuk kézhez Foltiny István velemisztentvidi tanulmányát, amelynek eredményeit, sajnos, már nem használhattuk fel.

BEITRÄGE ZUR FRÜHEISENZEITLICHEN GESCHICHTE DER HAUPTSTADT
(HALLSTATT A—B)

Einige Abhandlungen der letzten Jahre geben im großen und ganzen ein annähernd klares Bild über die spätbronzezeitliche Entwicklung des Landes und über die örtlichen Gruppen der Hügelgräberkultur, die in der Ausbildung der Epoche Rolle spielten. Aus unseren erörterten Gebieten sind mehrere Funde bekannt, welche die in Frage stehende Epoche repräsentieren. Neben dem Bronzefund von Rákospalota sind die Funde des Solymárer Schloßberges einer besonderen Berücksichtigung würdig, deren Beziehungen zur Hügelgräberkultur offenkundig sind. Das Volk der Hügelgräbergruppen, das unsere autochthone bronzezeitliche Kultur auflöste, ließ sich auch auf mehreren Stellen in der Umgebung der ungarischen Hauptstadt nieder. Solche sind die Siedlungen Acsa, Aszód — Domonyvölgy, Soltvadkert und die Gräberfeldfunde von Kiskőrös und Galgamácsa. Diese vertreten in der unmittelbaren oder weiteren Umgebung von Budapest die der autochthonen Bronzezeit folgende Epoche. Die Funde von Hügelgräbercharakter zeigen in diesem Gebiete in ihrer Mehrheit bereits die charakteristischen Züge der Spätbronzezeit (Bronzezeit C—D nach Reinecke).

Die Funde der folgenden Epoche, die der ersten Hälfte der Früheisenzeit (Ha A—B), sind in unserem Gebiete in stattlicher Anzahl vertreten. Nicht nur die Budaer Seite, sondern auch der Pester Teil war ein gesuchter Siedlungsplatz. In Zugló (XIV. Bezirk der Hauptstadt) in der Bazarózsza-Straße sind Siedlungsreste entdeckt worden. In einem langen Graben waren in einer Reihe nebeneinander sechs große Vorratsgefäße aufgestellt, daneben kamen aus einer mit Lehm beworfenen Hütte Scherben zutage. Der Fund von Sashalom, eine Urne und mehrere Schüsseln, wird in der Prähistorischen Sammlung des Ungarischen Nationalmuseums aufbewahrt. Aus Urnengräbern stammen die Urne von Kisszentmiklós (Órszentmiklós), ferner die Funde von Kerepes und Szada.

Am rechten Donauufer, in der Hauptstadt selbst haben wir von mehreren Fundorten Kenntnis. In Tabán, in der Gegend der serbischen Kirche wurden in Wohngruben mit rundem Grundriß eine Urne mit kegelstumpfförmigem Hals, ferner Schüsseln mit schräg kanneliertem Rand gefunden. Ähnliche Funde sind auch bei den Ausgrabungen auf dem Budaer Festungsberg zutage gefördert worden.

Mehrere Fundstellen sind in Békásmegyér, im nördlichen Bereich der Hauptstadt in Evi-

denz gehalten. Im südlichen Gebiet der Ortschaft kam mit Schüsseln zusammen ein halbmondförmiges Rasiermesser zum Vorschein. Neben Pünkösdfürdő wurden Häuser mit eckigem Grundriß und Brennöfen mit Scherben von typischem Váler Charakter aufgedeckt. In Békásmegyér, auf dem Kossuth-Erholungsstrand fand man ein Gräberfeld der Váler Kultur mit typischen Urnen und Schüsseln.

Ähnlicherweise sind uns auch mehrere Fundorte von Budakalász bekannt. Bei Pusztatemplom, so auch auf einem anderen Fundort wurden Urnengräber entdeckt, während im Bereich des Staatlichen Gutes die Überreste einer Siedlung erforscht worden sind.

Mehr nach Norden, im Gebiete von Szentendre sind uns Funde der Váler Kultur bekannt. Neben dem Bahnhof stieß man auf die Reste einer Siedlung. Eine Siedlung wurde bei den in der südlichen Hälfte der Donauinsel Szentendre durchgeführten Erdarbeiten gestört. Bei den Wasserwerken kam es zur Freilegung eines Teiles des Gräberfeldes mit fünfzehn Urnengräbern, wo diese mit Steinresten umstellt waren.

Von den Fundstellen in Pomáz ist an erster Stelle der Kóhegy (Steinberg) erwähnenswert, wo die Ausgrabungen S. Gallus durchführte. Hier fand er die Reste eines Hauses und typische Scherben der Váler Keramik. Von einer anderen Pomázer Fundstelle ist uns ein Haus von rundem Grundriß mit einigen typischen Gefäßen der Velatice-Kultur bekannt. Die Urnengräber des Fundortes Zdravják enthielten Scherben ähnlichen Charakters.

In den Gräbern von Pilisecaba und Kesztöle ist bereits die entwickelte Váler Kultur vertreten.

Mehrere Fundorte sind auch aus dem südlichen Gebiet der Hauptstadt, so vor allem von der Csepel-Insel zu erwähnen. Einer der bedeutendsten unserer Urnenfriedhöfe liegt im Gebiete der Ortschaft Tököl, wo noch zu Beginn unseres Jahrhunderts mehrere Gräber freigelegt wurden. Die weiteren Denkmäler der Váler Kultur bilden die neben dem Csepeler Freihafen und in Diósdliget zutage geförderten Funde.

Auch von Érd sind Váler Funde bekannt. Das Material des Grabes von Érdliget stammt aus der Zeit der frühen Urnengräber.

Neben den gut beobachteten Fundkomplexen sind zahlreiche Bronzegegenstände, die als Streufunde zu werten sind, in die Spätbronzezeit und in die erörterte Phase der Früheisenzeit zu datieren.

Bevor wir auf die Untersuchung der chronologischen Stellung unserer Funde eingehen, muß vor allem hervorgehoben werden, daß der Urnengräberkultur der mittleren Donauengegend entsprechend auch die Váler Kultur in zwei Horizonte, nämlich Phase Vál I und Vál II gegliedert werden kann. Die erstere läßt sich im großen und ganzen mit der Periode Ha A und die letztere mit Ha B in Parallele stellen. Wenn man auch in der Umgebung der Hauptstadt in der Mehrheit den jüngeren Váler Funden begegnet, müssen wir dennoch festlegen, daß hier auch die früheren Typen vertreten sind. So haben wir vom Grabe von Érdliget bereits früher nachgewiesen, daß es noch aus der Periode Ha A1 stammt. Die Funde des Pomázer Hauses runden Grundrisses knüpfen sich den Baierdorf—Velatice-Typen an und können in die gleiche Phase datiert werden. Ähnlichen Charakters ist das eine Grab des Fundortes Zdravják, wie auch die bei Pusztatemplom gefundenen Urnengräber. An das Ende der Ha A-Periode datierten wir den Grabfund von Kerepes und einige Stücke der Funde von Szada. Frl. E. Patek datiert das Tököler Gräberfeld in seiner Ganzheit in die Ha B-Periode, erwägt aber bei einigen Gräbern die Möglichkeit, daß diese bereits Ende der Stufe Ha A in die Erde gelangten. Wir setzen das Material der Gräber 27 und 29 entschieden in die zweite Hälfte der Periode Ha A. Auch manche Gefäße der Gräber von Szentendre, die Funde neben dem Bahnhof, ferner die Siedlung von Zugló stammen aus der Periode Ha A2.

Der Großteil der Funde in der Region der Hauptstadt ist bereits an die jüngere Gruppe, der Váler Kultur zu knüpfen, solche sind z. B. die meisten Gräber des Tököler Gräberfeldes, unter den Funden von Békásmegyér die Schüsseln und das halbmondförmige Rasiermesser aus dem südlichen Gebiet, die Gefäße des L. Kossuth-Erholungsstrandes, die Funde aus der Nähe der Wasserwerke, die meisten Gräber der Donauinsel Szentendre, mehrere Gefäße von Szada und Érd, die Gräber von Piliscsaba und Kesztlő, die Funde von Sashalom und das Fundmaterial-Gruben in Tabán.

Die aus der Umgebung der Hauptstadt aufgezählten jüngeren Hügelgräberfunde füllen nur die erste Hälfte der Spätbronzezeit aus; das Material der Siedlungen von Soltvadkert und Aszód—Domonyvölgy gehören bereits in die Periode D der Bronzezeit.

Die Funde der Váler Kultur in der Umgebung von Budapest sind mit Ausnahme von einigen entfernteren Fundorten, wie z. B. Érdliget und Pomáz, höchstens in die zweite Hälfte der Periode Ha A zu datieren. Die zweite Hälfte der Spätbronzezeit und der früheste Abschnitt der Früheisenzeit, die Ha A1-Periode füllen im ganzen Gebiet Transdanubiens wie auch im Bereich der Haupt-

stadt die fortlebenden Gruppen der jüngeren Hügelgräberkultur aus, in deren Fundmaterial neben den bekannten Hügelgräberformen bereits die Typen der Urnengräberzeit ebenfalls auftauchen.

Die auf dem Gellért-Berg, über der Felsenkapelle und dem Spielplatz durchgeführten Ausgrabungen brachten auch eine spätbronzezeitliche-früheisenzeitliche Siedlungsschicht ans Tageslicht. Es kamen die Reste eines Hauses zum Vorschein, auf dessen Bodenniveau Scherben von Schüsseln mit gelapptem Mündungsrand, schräg abgeschnittene Randteile und solche Gefäße vorgefunden wurden, die mit gestrichelten Dreiecken verziert sind. All diese Formen und die Verzierungsarten stellen die charakteristische Eigenart der späten Phase der Hügelgräberkultur dar. Eine ähnliche Schüssel mit gelapptem Mündungsrand wurde auch auf der Csepel-Insel gefunden.

In der Prähistorischen Sammlung des Ungarischen Nationalmuseums befindet sich ein kleineres Fundmaterial von Békásmegyér, dessen schräge Randteile und doppelthenkelige Tassenscherben gleichfalls an die Typen der Hügelgräberkultur erinnern. Auf Grund der unter diesem Material vorhandenen Bruchstücken von Urnengräbercharakter läßt sich dieser Fund in die Ha A1-Periode datieren. Die Keramik der Grube 8 von Békásmegyér (in der Sammlung des Budapester Historischen Museums) kann mit seinen für die Hügelgräberkultur typischen Gefäßformen auf besondere Aufmerksamkeit Anspruch erheben. Diesen Funden schließt sich eine Tasse von Buda an, die unter den Funden der Váler Kultur fremd mit dem kannelierten Bauch anmutet.

Die obigen Funde vertreten in der Umgebung der Hauptstadt diejenigen fortlebenden Gruppen der Hügelgräberkultur, die ganz Transdanubien besetzt hatten. Ihrer Herrschaft setzte die Einströmung der ersten Urnengräbergruppen ein Ende. Diese sich an die Baierdorfs-Gruppe eng anschließenden Elemente bildeten die Grundlage der Váler Kultur, zu deren Herauskristallisierung es seit der Mitte der Ha A-Periode kam. Die Zeit des Kulturwechsels ist von einem bedeutenden Depotfundhorizont, der auch bis in das Gebiet Österreichs und Kroatiens hinüberreicht, angedeutet.

Auf Grund der Zusammenhänge zwischen den obigen Funden stellen sich auch manche historische Fragen, die ganz anders als in der jüngst vergangenen Zeit bewertet werden können. So ist vor allem festzulegen, daß das Gebiet Ungarns von der reinen Form der Lausitzer Kultur nie berührt worden war. Das ganze, bis zur letzten Zeit für Lausitzer gehaltenes Fundmaterial ist ausnahmslos entweder zur Hügelgräberkultur oder zu den Funden von Egyek—Piliny zu rechnen. Die Lausitzer Kultur war in der Váler Kultur, wie auch im Kreise

der Urnengräber des mittleren Donaugebietes nur eine sekundäre Komponente neben der Hügelgräberkultur.

Die außerordentliche Ähnlichkeit, die zwischen der Váler Kultur und den Funden vom Gepräge der Hetényer Gruppe (Chotin) der Slowakei besteht, gab Anlaß zur Voraussetzung, daß die Váler Kultur aus der Slowakei stamme. Unserer Meinung nach — wie wir dies bereits früher erörterten — lassen sich die frühesten Gruppen bis in das österreichische Gebiet verfolgen. Die slowakischen Funde, die mit den transdanubischen nahverwandt sind, haben sich von hier den Nebenflüssen der Donau entlang in nördlicher Richtung verbreitet. In den Gräberfeldern vom Gepräge der Hetényer Gruppe sind Gräber der Periode Ha A gleicherweise wie in den ungarländischen zu finden.

Indem wir die Frage der absoluten Chronologie nur berühren, müssen wir uns auf die griechischen und italienischen Parallelen berufen. Nach diesen läßt sich die Spätbronzezeit auf das 13. Jahrhundert v. u. Z. ansetzen und innerhalb dieser beginnt die Periode D der Bronzezeit in der Mitte des Jahrhunderts. Der Beginn der Periode Ha A1 reicht in die erste Hälfte des 12. Jahrhunderts zurück, während die Periode Ha A2 in der ersten Hälfte des 11. Jahrhunderts ihren Anfang nimmt. Die Periode Ha B kann mit dem 10.—8. Jahrhundert gleichgesetzt werden.

Bedauerlicherweise wissen wir nur wenig über das Ende der Váler Kultur, das ein grundlegendes Problem nicht nur in der Umgebung der Hauptstadt, sondern auch in ganz Transdanubien darstellt. Im ersteren Gebiet steht verhältnismäßig wenig Fundmaterial aus der

Periode Ha C zur Verfügung. Neben den Hügelgräbern von Süttő und Tinnye können die Funde von Budakalász, Visegrád, der Bécsi-Straße in Budapest mit den Typen von Statzen-dorf-Gemeinlebarn bzw. Középréaspusztá—Halimba in Verbindung gebracht werden.

Zusammenfassend läßt sich sagen, daß sich die Umgebung der Hauptstadt, die infolge der Donauübergangsstellen eine wichtige Schlüsselposition hatte, auch in der Früheisenzeit mit der Geschichte Transdanubiens eng verknüpft war. Heute ist bereits deutlich zu sehen, was Tompa übrigens auch betonte, daß die Epoche der autochthonen bronzezeitlichen Kulturen eine vierte Periode abschließt, die wir Spätbronzezeit nennen. Diese Epoche, die wir mit den Perioden C—D der Bronzezeit in Parallele stellen können, ist auch in dem Bereiche der Hauptstadt durch jüngere Hügelgräberfunde gekennzeichnet. Demgegenüber fehlt in unserem Gebiete völlig die Lausitzer Kultur. Die Gruppen der jüngeren Hügelgräberkultur leben zu Beginn der Urnenfelderzeit in der Periode Ha A1 weiter. Die ersten Funde der Váler Kultur können mit der österreichischen Baierdorf-Gruppe in näheren Zusammenhang gebracht werden. Die ethnische Grundlage der Kultur bildeten die Hügelgräberelemente, die Lausitzer Kultur spielte in ihrer Ausbildung nur eine sekundäre Rolle. Die Funde der in der Umgebung der Hauptstadt dicht angesiedelten Váler Gruppen lassen sich in zwei chronologische Phasen gliedern, die im großen und ganzen mit der älteren und jüngeren Phase der Urnenfelderkultur der mittleren Donaugegend in Parallele gestellt werden können.